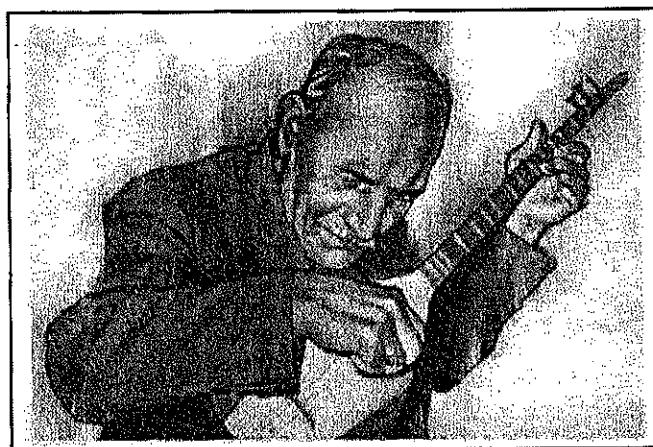

عاشق صنعتى نىن تارىخى

• نېى كبوترىيان^١

عاشق ادبىاتى نىن كۈكۈچى جوخ اسکىلاردىن گلمىكىدەدىر، عىنى زاماندا عاشق ادبىاتى تورك ادبىاتى نىن ان جانلى و ان يابىغىن بۇلۇمۇنۇ اولوشدورماقدادىر.

عاشىقلارين تارىخى
كۈكۈنۈ آراشدىرىساڭ
كۈكۈنى نىن قام، توپون،
باخشى و اوزانسلارا
دایاندىغىنىي گۈرەرىك.

بونلار اسکى تورك
اينانچ سىستىمى اولان
«شامانىزم» يىن
ائىجىلىرىدىر، عاشق
گلهنگىنده گۈزدۈيمۇز و
داها سونرا اىضاح

اىدەجىكىمىز «بادە اىچمه و روپا موتىپى» و «اوستا سىللەسى» مۇتىپىرى نىن «شامان» لاردا اولدوغۇنۇ اورتا يابا
قوياجاغىق.

اوزانلارين فرقلى تورك بويلارىندا فرقلى گۈرە ولر اوسلندىكىنىي گۈزوروك، آلتاي توركلىرىنده «قاىملار» يا
«باخشىلار» سىحرىباز- موسىقى شناس - حكىم كىمى تانىنماقدادىر. باشقۇ يىزلىرده و زامانلاردا بو اىشلر ده
دېگىشىر، بعضى يىزلىرده اولولارين روحلارىنى يىزىن دىبىنە گۈندرىمك، چىنلارى قومماق، گۈگ تانرىيىا قوربان

^١ تورك دىلى و ادبىاتى دوكتورا ئۇيرنجىسى

وارلیق

کسمک کیمی تؤرئلر ده يوروتولمکده دیر. بو تؤرئلرده اوزانلار قوبوز چالیب شعرلر اوخويارلار. بو اوزدن انسانلار آراسيندا بؤيوک سايىنى و اعتبارلارى واردىر.

بونلارلا بېرىلىكده آتىلانين اوردو سوندان باشلاياراق اسکى تورك حؤكمدارلارى نين يانىندا اوزانلار اولموشدور. اونلار قەھرمانلىق شعرلرى سۈپەيدەرك ساواشچىلارا بؤيوک هيچان و ساواش روحۇ وئرمىشلر. آتىلانين اردوگاهىندا اوزانلارين نه قدر درين تائىيرى اولدوغونو تاتىن قايقاclar بىلدىردىشلر. اونلار قەھرمانلىق شعرلرى - اولن قەھرمانلار حاقيىندا شعرلر و اوغوز دستانىندا اولان منظومەلر ترۇم ادردەيلر. بو اوزانلار توركىرىن اسلامىتى قبول اشتهسىنдин سونرا دا بؤيوک مرکزىلرde شاعيرلىك، منچىملىك، حكيملىك، موسىقى شناسلىق و باخىجىلىق كەمى ايشلرde اولموشلار (كۈپرولو، ٥٥: ١٩٧٥).

«باخشى» يا «باخىجى» سۈزۈنون كۈڭو باخماق غەلينىن گلەمكده دير. تورك بويالرى آراسىندا «باكسى» شكلينده دير. «باكسى» لار خستەلرلى تداوى اشتمك اوچون بېر نوع دىنى شعرلر سۈپەلرلر. اسکى زامانلاردا باكسىلار گله جىكىن خېر و ئۇن، خستەلەيگى تداوى اندىن، اولدوزلارا باخياراق انسانلارين گله جىكىنى سۈپەلەين و حتى قادىتلارى دوغۇزدورماق كىمى (قام و شامانلار كىمى قوبوز چالاراق) ايشلرلە مشغۇل اولموشلار.

١٥-جى يوز اىلە قدر اوزانلار ياشاملارىنى سوردورموشلار. اوندان سونرا اوزانلارين يېرىنى عاشيقىلار توتاب.

عاشيق ادبىياتىنى يارادان عاشيقىلار مىلتىن آنلايا جاغى دىلده، بارماق اولچۇسوندە (ھجا اوچجۇسوندە) يازان، ساز چالاراق سۈزلىرىنى سۈپەلەين صنعتچىلردىر. عاشيق شعرى سۈزلو كولتور اورتامىندا يارادىلان بېر گله نىكىدир. عاشيق ادبىاتى اوزان- باخشى گله نىكىنдин قايقاclar ئۆزۈنە خاص اولان بېر ادبىاتدىر. عاشيق ادبىياتىنى آنلاماق اوچون تورك ادبىاتى نين تارىخى گىچىميشىنى اينجهلەمك گۈركەمكده دير.

اسکى تورك ادبىاتى سۈزلو يازىلى ادبىات اولاراق ايكى بېلۇمە دىگرلىدىرىلە بېلىر.

سۈزلو ادبىيات:

توركىلرde تارىخ بويونجا سۈزلو ادبىات، يازىلى ادبىاتدان داها گىنىش و يايقىن اولموشدور. ساولار (آتا سۈزلىرى)، دىنييملر، افسانە، حېكايه، داستانلار و بنزىلرى سۈزلو ادبىاتى اولوشدور ماقدادىر. اسکى سۈزلو ادبىيات يازىبيا گىچىرىلەرك كۈنومۇزه قدر چاتمىشىدىر. عاشيق ادبىاتى بېر باخىما سۈزلو ادبىاتىمېز آراسىندا يېر آلماقدادىر.

عاشيق ادبىاتى سلامىت اۇنچەسى تورك ادبىاتىندان باشلاماقدادىر. اسلامىت اۇنچەسى تورك ادبىاتى توركلىرىن تارىخ صحىھ سىنه چىخىدىنى دۇنمنىن، مىلاددان سونرا ١١-نجى يوز اىلەين اورتالارينا قدر سورى، يازىلى اثرلى مىلاددان سونرا عىجي يوز اىلەن اعتباراً اورتايما چىخماغا باشلامىشىدىر. اسکى سۈزلو ادبىاتىمېزدان بعضىلرى ئىن ايزىنى گۈنومۇزدە دە گۈرمەكىدەيىك. چىن قايقاclar ئىندا بولۇنان و مىلاددان اۇنچە ١٦-جو اىلە عايد اولان بېر شۇن شعرى بىلە دئىمكىدە دير:

Yençİ taggig yitürdimiz,
Katun körkin alturdımız,
Silan yişig katurdımız,
Adgır koçug ahıp bardı.

«پىچى شان» داغىنى ايتىرىدىك،
قادىنلارين گۈزىلىگىنىي اليمىزدىن آلدىلار،
«سېلان شان» يايلارىنىي ايتىرىدىك،
حىوانلارمىزى چوخالتمادىلار.

بو متن بىزه بو گۇئى عاشىقلارين سۈپە دىگى قوشما شعرىنى خاطىرلانتىمىزدار.

آلپ ارتونقا اوچون سۈپەنن «آلپ ارتونقا اوڭدو مو؟» آغىتى (مرثىسى) تورك شعرىنىن ايلك اۇرنىكلرىندىندير. بو آغىتى بۇيوك عالىم محمود كاشغرلى طرفىندىن تىشىت اندىلىپ و «ديوان لغات الترك» ده يازىيا گىچىمىشىدىر.

اسلامىت اۇنچەسى سۆزلىو ادبىياتىن ان اوئىمى بولۇمو اسکى داستانلاردىر. اسکى داستانلار اولاغان اوستو (فوق العاده) ايله گرجىگى، افسانه ايله تارىخى قابنادىرىلاراق قەھرمانلىق اولايلارىنى (حادىھلىرىنى) و يا توپلۇم اولايلارىنى منظوم شكىلده اورتايما قويار. داستان، سۆزلىو گلەنگىن اولوشۇر، نىمىلەن نىسلە گىچىرىن دىگىشىكلىكە اوغرار (Çötlüksoken, 1994: 27). اسلامىت اۇنچەسى اسکى تورك داستانلارىندان آلتاي داستانلارى، ساكا داستانلارى، گۈڭ تورك داستانلارى و اویغۇر داستانلارىنى سايا بىلرىدىك.

قىرقىزلارين «ماناس داستانى» دونيا ادبىاتى نىن ان اوزون منظوم داستانى اولاق تائىنەمىشىدىر. عاشق يىداللهنىن سۈپە دىگى «شىكارى داستانى» ايسە عاشىقلىق گلەنگى نىن ان اوزون منظوم و منثور داستانى اولاق بىلەتتىرى. گۇنومۇز عاشق داستانلارى ايسە منظوم و منثور قارىشىق سۈپەنىمكەدەرى. بعضى داستانلارين سۈپە يىنى بىللى اوlsa da عموما داستانلار آنۇنىمىدىرىلر.

يازىلى ادبىيات:

يازى نىن اورتايما چىخmasى ايله بىرلىكده يازىلى ادبىيات دۇئىمى باشلامىشىدىر. تورك ادبىاتى نىن ايلك اۇرنىكلرى عـجى يوز اىلدىن قالىمىشىدىر. توركler فرقلى كولتۇر دايىرهلىرىنە گىردىكلىرى اوچون هر دۇنم آيرى- آيرى اليپبالارلا يازىلى ادبىاتلارىنى اورتايما قويىوشلار. اسکى توركler داشلارىن اوزىرىنە حك انتدىكلىرى يازىلارلا تورك دىلى نىن ايلك يازىلارىنى بىزىلرە اولاشدىرىمىشلار.

بو يازىتلار (كتىبە لر) عـجى يوز اىلده يازىلسادا، يازىلارى اينچە له دىگىممىزدە تورك دىلى نىن مكمل بىر خطابت دىلى و بو دىلىن چوخ اسکى زامانلارдан بىرى وار اولدوغونو و گلىشىمە (انکشاف) پروسەسىنى تاماملايان بىر دىل اولدوغونو آنلاماقدا يېق.

اۇنملی اسکى تورك يازىتلارىندان اورخون كتىبەسى، كول تىگىن كتىبەسى، بىلگە قاغان كتىبەسى، توپىوكوك كتىبەسى، يىنى سىنى كتىبەلىرى، اوپغۇر كتىبەلىرى باشلىقلارىنى داشىمىز.

۱- اورخون كتىبەلىرى:

اورخون يازىتلارى گۈك توركىلەرن قالما ائىلەرىدیر. موغولىستانىن قولۇنى سىمتىننە اورخون چابىنىن يانىندا تايپلان بو يازىتلار گۈك تورك اليفباسىلە يازىلمىشىدىر. بو كتىبەلەر تارىخى و ادبى يۈندەن اولدوچىا اۇنملى دىر. بو يازىتلاردان «كول تىگىن كتىبەسى» ، «بىلگە قاغان كتىبەسى» و «توپىوكوك كتىبەسى» تارىخى و ادبى بىلگىلەر يۈنۈندەن چۈچ اۇنملى دىر.

تورك كتىبەلەرىندەن ايلك دفعە «علاه الدین عطا ملک جوینى»نىن «تارىخ جەھانگاش» اتىيندە بىح اىدىلسە دە (اورخون، ۱۹۸۷: ۱۸) يازىتلار ۱۸-جى يۈز اىلەدە ايسونچى (سوند) وطنداشى «يوهان وون استرالنېرگ» طرفىنندە بىليم دونياسىندا تائىتىلەمىشىدىر. ساواشدا روسلارا اسىر دوشىن بو ضابىط سىبىرىيالا سورگۇن اىدىلمىشىدىر. ۱۳ اىللىك سورگۇن حياتىندا بولگەدە توركولۇزى آراشدىرمالار يوروتۇش و ۱۷۲۲ اتىيندە وطنىنە قايدىتىغىندا مشھور كىتابىنى چاپ انتدېرىميش و بىليم دونياسىندا يېرىنى تاپمىشىدىر.^۱

يازىتلار آنچاق ۱۸۹۳ اتىيندە تامسۇن طرفىنندەن گۇنومۇز توركىجه سىنه چىورىلەمىشىدىر.

۲- يىنى سىنى كتىبەلىرى:

«يىنى سىنى» چابىنىن گونئىيىنده، «تۇوا» بولگە سىننە قىرقىزلارا عايد اولان يازىتلاردىر. بو يازىلار اورخون يازىتلارىندان داها اسکى دىر. گۈك تورك اليفباسى ايله يازىلان كتىبەلەرىن چوخۇ مزار داشلارى دىر (اورخون، ۱۹۸۷: ۴۱۵).

۳- اوپغۇر كتىبەلىرى:

اورخون يازىتلارىنىن يانىندا «قارا بالاساغون»دا تايپلان بو كتىبەلەر اورخون اليفباسىلە يازىلمىشىدىر. يازىنىن چىنچەمىسى دە واردىر.

۴- توپىوكوك كتىبەسى:

توپىوكوك بىر نىچە گۈك تورك حۆكمدارىنىن مشھور وزىرى اولموشدور. اۆز آدىنا اىكى داش كتىبە تىكدىرمىشىدىر. بو كتىبە ادبى باخىمدان دىگىلى اولدوغۇ قدر دە توركلىرىن تارىخى و سىپاسى حياتلارىندان، باشقا اولوسلاр ايله اىلىشكىلىرىنى يانسىتىدىغى اوچۇن اۇنملى دىر.

^۱. استرالنېرگ : "Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia" آدىلى ائرى بىليم آداملارىنىن دەقىقىنى چىكمىشىدىر. بو اىرده مختلف تورك كتىبەلەرىندە سۆز آچمىش و حتى بو يازىتلارىن بعضى كوبىلىرىنى دە وۇرمىشىدىر.

٥- دیوان لغات الترک:

کاشنلارى محمودون ۱۰۷۴-۱۰۷۲ ايللىرى آراسىندا يازىدىغى آنسىكلوپېديك سۆزلۈكدور، محمود كاشنلارى فرقلى تورك بولىلارى آراسىندا گىزه رك بو سۇزلىبو حاضيرلامىشدىر، بو كىتاب عربلە توركچەنى اوپىرتىمك اوچون يازىلىمىش و چوخلو آتا سۇزو و سۇزлу ادبىياتى يازىبىا چۈزۈمىشدىر.

آذربايچان عاشيق ادبىياتى نين يازىلىلى قايناقلارى ايسه چىڭلار و مجموعەلدىر، بىر چوخ عاشىغىن شعرى بو شكىلده قورۇنماقدادىر، بعضى عاشيقلار شعرلىنى دفتىرلە يازاراق يىنى عاشيقلارا كۆچۈرمۇشلار (ساكا اوغلو، آلپ تكىن، ۲۰۰۰: ۲۲).

گونومۇزدە عاشيقلارین ائزلىرى ويديو و كاست شكلىنىدە بىر قايناق اولاراق بولۇنماقدادىر، عاشيقلار داستانلارىنى، دىيىشىمەلرىنى گاست و سى دى شكلىنىدە يامىشلار، بعضى عاشيقلار ايسه داستانلار و بايانىلارى كىتاب شكلىنىدە چىخارمامىشلار.

عاشقىق صنعتى نين انكشافى:

دە قورقۇد كىتابىندا قورقۇد آتا بىزە بىر اوزان تىپىنى جانلاندىرمەقادادىر، او ئالى نين بىليجىسى و غىبدىن خبر و ئىرنى دىر، بوى بولىلاب سۇئىلەين آتا ھركىن طرفىندىن سايىنى ايلە قارشىلماقدادىر، كىتاب دە قورقۇد بولىلارىندان آچىقجا گۇرۇلۇر كى، اوغۇز ئالى نين باشچىسى يابىندر خان قام-شامان نسلىندىندير، اونون آتاسى قام خان قام خاقانىدیر (قاسىملى ۱۱: ۲۰۰۳)، اوزانلار تارىخ بويو هر زمان تورك بولىلارى آراسىندا اولمۇشلار.

عاشقىق صنعتى فرقلى ساختلارده انكشافىنى سوردورمۇشدور، اسلام كولتور دائىرە سىنده اوزان تىپى نين عاشىغا دۇنۇشمەسى مىلى شعرلۇلە بىرلىكىدە دىنى موتىولى شعرلار اورتاييا چىخىماسىنى دا بىرلەيندە گىتىرمىشدىر، عاشيقلارین اسلام كولتورونە، دىنى موتىولە شعرلىنىدە يىتر و ئىردىيگىنى آشاغىداكى عاشيق شەرىنىدە گۈرمك مومكۇندور، تېرىز عاشيقلارىندان عاشيق يىدالله دىنى اينانجلارىنى شعرلەدە آچىقجا يانسىتماقدادىر.

احكم الحاكمين سن اى گان كرم،
يشتىش هارايمىا اي سبحان منيم،
اورگىم باغلابىب درد ايلە ورم،
يشتىش هارايمىا اي لامكان منيم،
كىيمىم واردى كىيمە گىندىم هارا،
طبيب اولا مرحم سالا يارا.

شاھلار شاهی^۱ اوچون يئىش هارا،
وئرگىن مزادىم شاه مزادان منيم.

تعرىفىن ايله سەلمىز شمارە،
دوشمنىن ئىندە قالدىم آوارە،
شىكارىم ايله چاغيرام هارا،
يئىش هارا بىما ئى سبحان منيم.

شىكارى دىستانى ص. ۱۱۷

عاشق بو شعرىنده اسلامى اينانچ و ايمانينا دياناراق آلاهدان چىنلىكلىرى آشماق اوچون ياردىم
دېلەمكىدەدىر.

محرم قاسىملى عاشق صىنتى نىن اوغۇز توركلىرى آراسىندا اىكى ساحە يە آيرىلدىغىنى و انكساف
اتتىدىگىنى بلىرىتمىشدىر، بىرىنچى قول صفوى دۆلتى حاكمىتى ئىتىندا، اىكىنچى قول عثمانلى دۆلتى
حاكمىتى ئىتىندا اولموشدور، هر اىكى دۆلتىن مدنى و سىياسى گلېشىمى عاشق صىنتىنى اىتكىلە مىشدىر
(قاسىملى ۲۹۷: ۲۰۰۷).

شاھ اسماعىل عاشق كاراكتىرنىن اولماسى ايله ياتاشى يازدىغى شعرلاره عاشق ادبىياتىنى يىتىدىن
خركتلىدىرىمىشدىر، اوزان و عاشقىلار شاه اسماعىل ساراپىندا بۇيوك سايقى و حؤرمەت گۈرمىكە ئىدىلەر، حتى
عاشق ادبىياتىندا ديوانى شعر بىچىمى نىن شاه اسماعىل ساراپىندا باشلاادىغى بىلىنمكەدەرى.

شاھ اسماعىل خطابى شعرلىرىندىن اۇرنكلە:

اول اول آلاھىن آدى سۈيەنەر،
جملە عبادتىن باشىدىرى توحيد،
بىرىم «شىخ صفى» دن بىزە قالمىشدىرى،
صوفى قارداشلارین قانىدىرى توحيد،

هر كىم شىخ صفى نىن امرىنى توتماز،
يورولور بى يولدا منزىلە چاتماز،
غىرى ملت اونا اعتبار ائتماز،
جملە عبادتىن باشىدىرى توحيد،

توحيد ايله بىتەز ايشلە بىتەمىشدىرى،
توحيد ايله دونيا قرار آلمىشدىرى،

^۱ شاھلار شاهى و شاه مزادان: حضرت على (ع)

توحید ایله طالب حقه یشتمیشدیر،
درمانسیز دردبارین درمانی توحید.

مربی سیز، مصاحب سیز، دامن سیز،
افراردان دؤنن باتار ایمانسیز،
یقین اخلاص ایله چاغیر گمانسیز،
«شیخ صفی» نین آرماغانیدیر توحید.

جان «خطایی» توحید دریا، دنیزدیر،
توحید ائتمه پنلر بیزیم نه میزدیر،
پیریم «شیخ صفی» دن سرمایه میزدیر،
اون ایکى امامین اركانیدیر توحید ■